

*В. Є. Реутов,
д. е. н., доцент,
директор, Кримський економічний інститут ДВНЗ "КНЕУ ім. Вадима Гетьмана"*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ РИНКІВ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, НА ПОСТКРИЗОВИЙ РОЗВИТОК ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

В статті досліджені сучасні механізми впливу країн з ринками, що розвиваються, на розвиток світової економіки. Визначені ключові перешкоди та проблеми зниження ефективності функціонування країн з розвиненими ринками, запропоновані концептуальні підходи до формування факторів, які пояснюють відносну сталість ринків, що розвиваються, до умов світової фінансової кризи.

The modern mechanisms of influence the emerging markets on the development of the global economy were research in the article. The key obstacles and challenges to reduce the performance of countries with developed markets were identifies, the conceptual approaches to the formation of the factors that explain the relative stability of emerging markets to the global financial crisis were proposed.

*Ключові слова: глобальна економічна система, ринки, що розвиваються, глобальна фінансова криза.
Key words: global economic system, emerging markets, global financial crisis.*

ВСТУП

Характерною рисою сучасного глобалізованого світу є інтенсивний розвиток процесів інтернаціоналізації зі втягненням національних економік у світову економічну систему, посиленням їхньої взаємозалежності та взаємного впливу одна на одну. Ці процеси створили умови для формування нової глобальної моделі економічного розвитку. При цьому глобалізація має суперечливий та асиметричний характер, що призводить до поглиблення масштабних економічних дисбалансів, системних кризових явищ у світовій економіці та свідчить про неможливість зберігати тривалий час економічну рівновагу у глобальному масштабі. Глобальна фінансова криза повною мірою продемонструвала суперечливість сучасного механізму забезпечення фінансової стійкості та ще раз довела необхідність переосмислення багатьох фундаментальних положень концептуального характеру, покладених в основу функціонування глобальної фінансової системи, в тому числі її поляризацію та розподілення країн на групи відповідно до рівня їхнього економічного розвитку. У період кризових явищ у глобальній економіці саме країни з ринками, що здатні розвиватися, продемонстрували найбільшу сталість та не дозволили призвести до падіння світової фінансової системи.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Фундаментальні теоретико-методологічні проблеми виникнення глобальної асиметрії економічного розвитку досліджені в роботах А. Грінспена [1], П. Кругмана [2; 3], Дж. Стігліца [4] та ін. Ці вчені дотримуються думки, що сучасна фінансова криза відрізняється масштабністю та системним характером. З їх точкою зору погоджуються і вітчизняні вчені, такі як О. Барановський [6], П. Гайдучський [7], К. Паливода [7], Д. Лук'яненко [8], А. Поручник [8], Я. Столярчук [8; 11], В. Чужиков [9; 10], у роботах яких основна увага приділяється аналізу форм прояву асиметрії глобального розвитку, питанням структурних дисбалансів у глобальній економічній системі.

Мета статті — виявлення та дослідження ключових тенденцій у країнах з ринками, що розвиваються, та робота пріоритетних напрямів розвитку глобальної економіки з урахуванням їхнього впливу. Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі задачі: визначити й проаналізувати динаміку показників розвитку країн з ринками, що розвиваються, у кризовий і пост-

кризовий період, визначити фактори, які можуть пояснити відносну стійкість ринків, що розвиваються, до умов світової фінансової кризи, та запропонувати напрями підвищення ефективності їх функціонування.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У сучасній практиці застосовуються різноманітні класифікації країн. Деякі провідні рейтингові агентства при формуванні індексів розвитку країн і регіонів класифікують їх на основі якісних і кількісних характеристик, критеріїв і показників. Так, країни поділено на "Країни з розвиненими ринками" (Developed markets), "Країни з ринками, що розвиваються" (Emerging markets) та "Країни з суміжними ринками" (Frontier markets) (табл. 1).

Окрему категорію країн з ринками, що розвиваються стрімкими темпами, складають так звані Emerging markets countries — у перекладі з англійської "країни з ринками, що розвиваються (розширюються)". Так позначають країни, економіка яких на сьогодні динамічно розвивається, проте поки що не досягла такого ступеня, щоб країни можна було зарахувати до країн із розвиненим ринком (developed markets). Поняття "ринки, що розвиваються" не варто плутати з поняттям "країни, що розвиваються". Це не просто не одне й те саме, в реальності це зовсім різні поняття. По-перше, термін "ринки, що розвиваються" — економічний, цей статус надається країні відповідно до економічних критеріїв, а термін "країни, що розвиваються" — політичний, таким чином позначають усі країни, в яких недостатньо високі (або зовсім низькі) рівні життя, демократії, політичної та економічної свободи населення, слабкі або зовсім відсутні гарантії прав людини.

Країни з ринками, що розвиваються, маючи середній рівень доходу на душу населення, навіть під час глобального економічного спаду, міцно закріпилися на високій позиції у світовій економіці.

Стрімке зростання доходів країн з ринковою економікою, що тільки формується, груп країн із середнім рівнем доходу, які почали швидко інтегруватися до глобальних ринків, починаючи з середини 1980-х років, було викликане зростанням доходів перш за все в останньому десятилітті. Після різних криз 1980-х і 1990-х років ринки, що розвиваються, до 2000-х років набули сучасного вигляду, зберігши зазначені темпи зростання і контроль над інфляцією та іншими потенційними проблемами.

До початку світової фінансової кризи 2008—2009 років у інвесторів посилювалося почуття, що економіки країн з ринками, які розвиваються, завдяки своїй економічній потужності стали більш стійкими до ударів, що відбуваються у країнах з розвинутою економікою. Дійсно, емпіричні дані свідчать про те, що за останні два десятиліття спостерігається конвергенція економічних циклів ринків, що розвиваються, і розвинених країн.

Насправді конвергенція доходів спостерігалася не в багатьох країнах. Більшість країн з ринками, що розвиваються, конвергенції поки що не досягли, незважаючи на те, що економіки ринків були вже відкриті для світового ринку [13].

Коливання фінансових ринків стали більш взаємопов'язаними між цими двома групами країн, але навіть це не призвело до більшої відкритості та переливу капіталу до реального сектора економіки.

Здавалося, світова фінансова криза припинить такий стан справ і ринки, що розвиваються, ізолюють себе від потрясінь у країнах з розвинутою економікою. Тим не менше у період, коли критичний момент кризи було подолано, стало очевидно, що група країн з економікою, яка розвивається, пережила глобальний економічний занепад краще, ніж країни з розвинутою економікою. На багатьох ринках, що розвиваються, темпи зростання зафіксувалися на нормальній позначці протягом 2010 року, і в групі цих країн, вважаємо, буде рекордно високе зростання протягом найближчих років (рис. 1).

Це не значить, що в усіх економік, які розвиваються, були однаково гарні економічні показники під час глобальної рецесії. Існують суттєві відмінності у рівні сталості, досягнутому під час фінансової кризи. В цьому й полягають деякі важливі уроки щодо майбутніх шляхів підняття цих економік і проблем, з якими вони можуть стикнутися.

Оскільки ринки, що розвиваються, зростають, вони будуть продовжувати набувати все важливішого значення у світовій економіці. Це економічне панування дозволить їм відігравати більш значну роль у покращенні глобального економічного управління доти, доки вони дотримуються правильної економічної політики та продовжують проводити реформи, які сприяють їх сталості під час глобальної рецесії. Можна сказати, що ринки, що розвиваються, самі керують власною долею.

Зміна важелів зростання світової економіки.

За останні п'ять десятиліть відбулися суттєві зміни в розподілі світового валового внутрішнього продукту (ВВП) у різних групах країн. Протягом 1960—1985 років на розвинені економіки у середньому припадало близько трьох чвертей світового ВВП у поточних цінах за паритетом купівельної спроможності. Ця частка поступово знижувалася з плином часу й до 2008—2009 років досягла 57 відсотків. Навпаки, частка ринків, що розвиваються, невпинно зростає: з майже 17 відсотків у 1960-х роках до — в середньому — 31 відсотка протягом періоду швидкого зростання світової торгівлі та фінансової інтеграції, яка розпочалася в середині 1980-х. У 2008—2009 роках ця частка наближалася до 40 відсотків (рис. 2).

Зростаюче значення ринків, що розвиваються, стає ще більш очевидним, коли зростає їх внесок у ріст світової економіки.

Таблиця 1. Класифікація країн за динамікою розвитку їх економік (ринків), станом на 09.2011 [12]

Країни з розвиненими ринками	Країни з ринками, що розвиваються	Країни з суміжними ринками
Америка		
США, Канада	Бразилія, Чилі, Колумбія, Мексика, Перу	Аргентина
Азіатсько-тихоокеанський регіон		
Австралія, Гонконг, Японія, Нова Зеландія, Сінгапур	Китай, Індія, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Південна Корея, Тайвань, Таїланд	Бангладеш, Казахстан, Пакистан, Шрі-Ланка, В'єтнам
Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Ісландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Велика Британія	Чехія, Угорщина, Польща, Росія, Туреччина	Болгарія, Хорватія, Кіпр, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Мальта, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна
Близький Схід		
Ізраїль		Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Ліван, Оман, Катар, ОАЕ
Африка		
	Єгипет, Марокко, ПАР	Кенія, Мавританія, Нігерія, Туніс

Протягом 1973—1985 років на країни з розвинутою економікою припадало близько 60 відсотків від 3,4 відсотків щорічного зростання світового ВВП. Ринки, що розвиваються, давали третину (останнє припадало на інші країни, що розвиваються). Ріст світового ВВП складав у середньому 3,7 відсотки за рік у період глобалізації (1986—2007), і внесок ринків, що розвиваються, зріс приблизно до 47 відсотків. Частка країн з розвинутою економікою знизилася приблизно до 49 відсотків.

Протягом двох років фінансової кризи відбулися ще більші зрушення навколо цих часток. Ринки, що розвиваються, стали єдиними двигунами росту світового ВВП у 2008—2009 роках, у той час як країни з розвинутою економікою пережили глибокий занепад. Прямий внесок ринків, що розвиваються, у глобальне економічне зростання продовжує збільшуватися з плином часу та ще більше зростає у період фінансової кризи, тоді як раніше це було характерним лише для розвинених країн.

Хоча країни з ринками, що розвиваються, в цілому продемонстрували гарні результати під час глобальної рецесії 2009 року, все ж наявні різкі відмінності між ними та їхніми регіонами. Економіки Азії, що розвиваються, показали значні результати після руйнівної дії світової кризи, допустивши при цьому помірне падіння темпів зростання. Китай та Індія, дві найбільші економіки в Азії, підтримували високі темпи зростання у період кризи та відіграли важливу роль у загальному регіональному процесі. Якщо Індію та Китай виключити із загального підсумку, новий підсумок Азії буде менш вражаючим (табл. 2).

У той час як ринки Азії, що розвиваються, мали непогані успіхи, на ринках Європи, що розвиваються, ситуація була дещо гіршою: було наявним падіння загального обсягу виробництва у 2009 році. Латинська Аме-

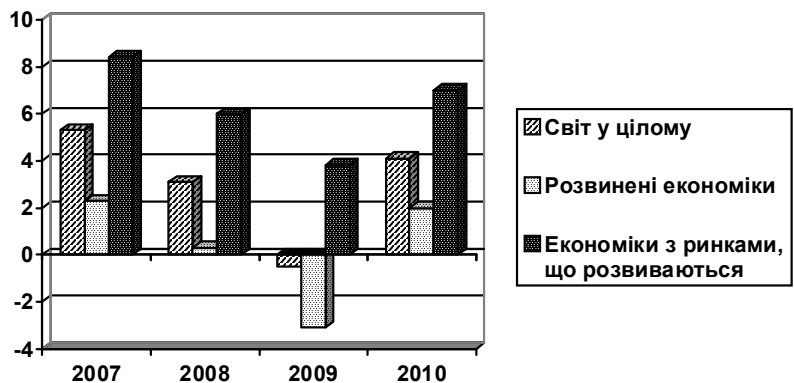

Рис. 1. Динаміка ВВП, %*

* Складено на основі даних [14].

Рис. 2. Частка країн з різним рівнем розвитку у світовому ВВП (за ПКС)*

* Складено на основі даних [14].

рика також постраждала. Обидва регіони зазнали впливу розвинених економік. Але стан багатьох країн Латинської Америки, які розвиваються, нормалізувався відносно швидко, на відміну від попередніх криз, протягом яких латиноамериканські країни виявилися вразливими для світових валютних і боргових криз.

Країни на Близькому Сході та у Північній Африці (БСПА) з економікою, що розвивається, а також країни на південь від Сахари пережили кризу краще за Латинську Америку: вони зазнали лише незначного зниження обсягів виробництва. Причина, швидше за все, у сильному впливі торгівлі та фінансових потоків з розвинених економік, які обмежували масштаби вторинних ефектів глобального шоку.

Фактори сталості ринків, що розвиваються.

Можна виділити низку факторів, які пояснюють відносну сталість ринків, що розвиваються, до умов світової фінансової кризи. Ці фактори допомагають пояснити відмінності у рівні стійкості в різних групах країн з ринковою економікою, що формується.

Найкраща макроекономічна політика у більшості країн з ринками, що розвиваються. В результаті вдалося утримувати під контролем інфляцію за рахунок поєднання більш збалансованої фінансової та монетарної політики. Дійсно, багато ринків, що розвиваються, на сьогодні виробили різні форми захисту від інфляції (явні або неявні, м'які або жорсткі) разом з гнучкими обмінними курсами, які допомагають поглинати зовнішні шоки. Передбачлива податково-бюджетна політика, яка призвела до зниження рівня бюджетного дефіциту та державного боргу, створила передумови для країн з ринком, що формується, для нейтралізації негативного впливу кризи. Крім того, країни, що розвиваються, з низьким рівнем інфляції могли використовувати експансіоністську грошово-кредитну політику, щоби стимулювати внутрішній попит.

Менша залежність від іноземних фінансових ресурсів і зміни у структурі зовнішнього боргу знижують їх вразливість перед коливаннями потоків капіталу. Країни з ринками, що розвиваються, були чистими експортерами капіталу протягом останніх десяти років. Азійські ринки, які розвиваються, особливо Китай, покрили значний профіцит рахунків поточних операцій за останні роки. Існують, звісно, й інші країни, особливо в Європі, в яких простежувався великий дефіцит рахунків поточних операцій ще до кризи. Ця група країн виявилася найбільш

вразливою у період кризи, оскільки кредитний бум у цих країнах був профінансований в основному за рахунок іноземного капіталу, а не внутрішніх заощаджень. За останні десять років збалансована макроекономічна політика сприяла зрушенню у бік більш стійких форм притоку капіталу до ринків, які розвиваються, від боргу до прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та інвестицій в акціонерний капітал.

Великі валютні резерви також застраховані від несподіваних поворотів у настроях інвесторів. Після азійської фінансової кризи 1997—1998 років по всьому світу ринки, що розвиваються, формували великі валютні резерви частково в результаті експортоорієнтованої стратегії росту та частково у формі самостраховування від криз, пов'язаних з раптовим припиненням або відтоком капіталу. Країни з економікою, що розвивається, накопили \$ 5,5 трлн валютних резервів, з яких більше половини припадає на Китай (3,18 трлн дол. США), Росію (0,5 трлн), Бразилію (0,35 трлн), Індію (0,3 трлн). Ці запаси стали в нагоді під час кризи, але їх переваги повинні бути сумірні з витратами на накопичення таких резервів.

Ринки, що розвиваються, стали більш диверсифікованими в їх виробничих та експортних моделях. Це значною мірою пояснюється вертикальною спеціалізацією в деяких країнах, що виражається, в постачаннях комплектуючих та інших проміжних продуктів. Ця спеціалізація призвела, особливо в Азії, до регіональних ланцюгів поставок. Диверсифікація передбачає тільки обмежений захист від великих глобальних потрясінь, але доти, доки макроекономічні наслідки потрясінь не зачеплять зовнішні ринки країн з економікою, що розвивається.

Масштабні торгові та фінансові зв'язки між економіками, що розвиваються, посилили їх стійкість як групи країн (рис. 3).

Високі темпи зростання в країнах, що розвиваються, захищають країни, що експортують товари, від уповільнення в розвинених економіках. Стрімке зростання Китаю в період кризи, якому сприяло зростання інвестицій, змусило підвищити попит на товари з боку бразильських і чилійських ринків, що розвиваються, автоматично збільшився попит на сировину та напівфабрикати з інших азійських ринків, що розвиваються. Збільшення торгових потоків між економіками, що розвиваються, супроводжується зростанням фінансових потоків всередині цієї групи країн.

Розбіжності циклів ділової активності також підвищують стійкість. Зростання торгівлі всередині групи та фінансові зв'язки посилюють цю тенденцію. Окрім того, регіональні ініціативи сприяли фінансовій інтеграції та фінансовому розвитку серед деяких азійських країн, хоча обсяг і масштаб цих ініціатив залишаються обмеженими.

Зростання рівня доходів на душу населення та підвищення частки середнього класу збільшили розмір внутрішніх ринків, зробивши ринки, що розвиваються, потенційно менш залежними від зовнішньої торгівлі, отримавши вигоду від економії на масштабі в їх структурі виробництва, та менш вразливими до зменшення експорту.

Ці фактори допоможуть ретельніше вивчити досвід двох груп ринків, що розвиваються, між якими існує чітка відмінність у плані стійкості до глобальної фінансової кризи. До кризи середній рівень зростання ВВП на душу населення був найвищим на ринках Азії та Європи, які розвиваються. Проте з того часу подібностей між цими двома групами не спостерігається. Хоча азійські ринки, що розвиваються, особливо Китай та Індія, були одними з найстійкіших у період кризи, деякі економіки країн Європи були в гіршому стані.

Таблиця 2. Динаміка ВВП груп країн з ринками, що розвиваються, за метарегіонами світу, % до попереднього року*

Групи країн з ринками, що розвиваються	2007	2008	2009	2010
Азійські	10,6	6,8	5,8	9,3
Азійські (без Китаю, Індії, Гонконгу)	5,9	3,0	0,6	7,1
Європейські	7,6	4,7	-6,3	3,1
Латинської Америки	5,7	4,2	-2,0	6,0
Близького Сходу та Північної Африки	6,0	4,8	1,9	4,1
Країни на південь від Сахари	7,1	5,6	2,7	4,9

* Складено на основі даних [14].

Країни Азії були відносно ізольовані від фінансової кризи, можливо, з наступних причин.

Фінансові ринки є відносно обмеженими в їх залежності від зовнішніх фінансових ресурсів, це звузило канали для розповсюдження фінансових криз, а також врятувало фінанси від колапсу.

Високі заощадження відставали від зростаючого рівня інвестицій, що призвело до профіциту рахунків поточних операцій і зростання запасів валютних резервів, ізолюючи регіон в цілому від наслідків раптового припинення притоку капіталу з країн з розвинутою економікою.

Розумна макроекономічна політика, яка практикується у цих країнах, дозволила отримати позитивний ефект від кризи.

На противагу цьому країни Європи, що розвиваються, були особливо вразливі до поштовхів кризи. Вони мали високий рівень залежності від зовнішнього фінансування, що призвело до дефіциту рахунків поточних операцій, значного впливу на іноземні банки, які мали великий прибуток, що також зіграло роль каналу передачі кризи та сприяло швидкому розширенню кредитних операцій у роки перед кризою, що було важко стримувати після того, як іноземний фінансовий потік вичерпався.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження вкажемо на деякі важливі підсумки та уроки.

По-перше, країни з економікою, що розвивається, які мали нижчий рівень державного боргу (по відношенню до ВВП), могли краще здійснити агресивну антициклічну податково-бюджетну політику щодо виходу з глобальної фінансової кризи та були менше стурбовані питанням погіршення виконання своїх зобов'язань з обслуговування боргу.

По-друге, стратегія зростання, яка непогано збалансована між внутрішнім і зовнішнім попитом, може призвести до більш стабільних результатів у цих країнах.

По-третє, країни з економікою, що розвивається, можуть отримати значні непрямі переваги від відкритості для іноземного капіталу, але треба бути обережними з окремими формами капіталу, особливо це стосується короткотривалих зовнішніх запозичень.

По-четверте, глибока й добре регульована фінансова система допоможе більш ефективно залучати капітал і зменшити вразливість від коливань притоку капіталу. Це може також підвищити ефективність грошово-кредитної політики та стати, в свою чергу, антициклічним інструментом. Це означає, що розвиток фінансового ринку та реформи є пріоритетом для більшості країн з ринками, що розвиваються. Хоча деякі з таких країн не так сильно постраждали від кризи саме через не до кінця розвинений фінансовий ринок. Це може мати потенційно негативні довготривалі наслідки для економічного зростання, а також для розподілу переваг від такого зростання.

Більше того, хоча великі обсяги валютних резервів можуть зменшити вплив кризових явищ, є також значні витрати, пов'язані з масовим зниженням резервів. Це, перш за все, відсоткові платежі за державними облігаціями, які випускаються для того, щоби підвищити ліквідність, створену цими притоками, коли вони конвертуються в національну валюту. Без такої стерилізації існував би ризик розкручування спіралі інфляції в країні. Існують заходи з підтримання фіксованих валютних курсів, а це також пов'язується з певними витратами. Такі обмеження часто проявляються у втручанні держави в банківський сектор, у жорстких обмеженнях на рух капіталу, а також у державному контролі над відсотковими ставками.

Світова фінансова криза є унікальною можливістю для країн з ринками, що розвиваються, взяти на себе відповідальність за глобальну економічну та фінансову стабільність. Китай, Індія, Росія та інші ринки, що розвиваються, хоча й відстають за показниками в розрахун-

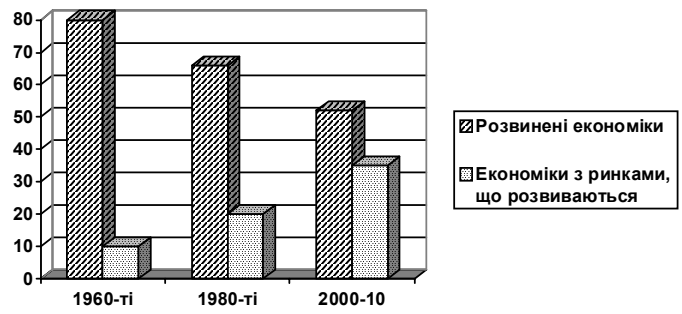

Рис. 3. Частка взаємної торгівлі, %*

* Складено на основі даних [14].

ку на душу населення, проте їх явний загальний обсяг ВВП і — найголовніше — темпи його зростання роблять ці країни лідерами світової економіки (за підсумками 2011 року, Китай посідає 1-е місце в світі за темпами зростання економіки — 9,5%, а Індія — 2-е — 7,8%). Це дозволяє країнам відігравати провідну роль в управлінні глобальним економічним розвитком.

Література:

1. Гринспен А. Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы: пер с англ. / А. Гринспен. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. — 496 с.
2. Krugman P. New Economic Perspectives / Paul Krugman [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://neweconomicperspectives.blogspot.com/2009/07/krugmans-new-cross-confirms-it-job.html>
3. Krugman P. The Return of depression. Economics and the Crisis of 2008 / Paul Krugman. — New York: WW Norton & Co, 2008. — 224 p.
4. Stiglitz J. Freefall: America, Free markets and the Sinking of the World Economy / Joseph E. Stiglitz. — New York: WW Norton & Co, 2010. — 361 p.
5. Emerging Markets Come of Age. Emerging Markets Investment Outlook 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bnpparibas-ip.lu/publications/documents/other/IP/documentlist/focus-emerging-market/em-market-outlook-2011_eng.pdf
6. Барановський О. Фінансові кризи: передумови, наслідки і шляхи запобігання: [монографія] / О.І. Барановський. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. — 754 с.
7. Гайдуцький П. Глобалізація економічної рецесії та фінансової нестабільності / П.І. Гайдуцький, К.В. Паливода // Фінанси України. — 2008. — № 1. — С. 24—32.
8. Лукьяненко Д. Глобальні фінансові дисбаланси та їх макроекономічні наслідки / Д. Лукьяненко, А. Поручник, Я. Столярчук // Журнал європейської економіки. — 2010. — Том 9 (1). — С. 24—32.
9. Чужиков В.І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія: [монографія] / В. Чужиков. — К.: КНЕУ, 2008. — 272 с.
10. Спільний Європейський Економічний Простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей: [монографія] / Заг. ред. Д.Г. Лук'яненко, В.І. Чужиков. — К.: Інститут сучасного підручника, 2007. — 544 с.
11. Столярчук Я.М. Глобальні асиметрії економічного розвитку: [монографія] / Я.М. Столярчук. — К.: КНЕУ, 2009. — 302 с.
12. Country Classification System [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.djindexes.com/mdsidx/downloads/brochure_info/Dow_Jones_Indexes_Country_Classification_System.pdf
13. Кравчук Н. Я. Асиметричні ефекти нерівномірності глобального розвитку / Н. Я. Кравчук // Інноваційна економіка. — 2010. — № 4. — С. 183—188.
14. <http://data.worldbank.org> — Офіційний сайт Світового банку.
15. <http://www.imf.org> — Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2012 р.